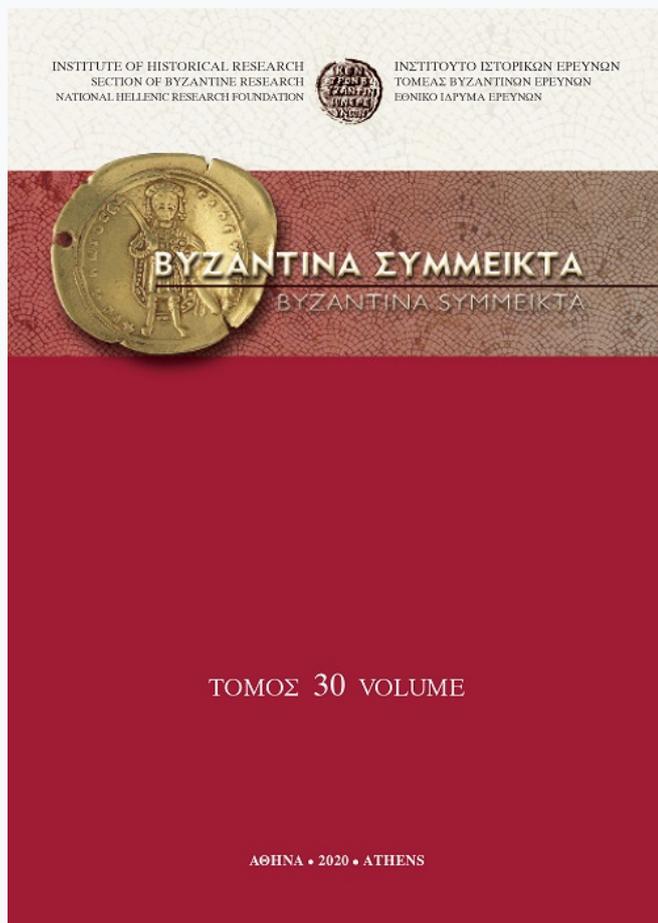

Βυζαντινά Σύμμεικτα

Τόμ. 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

Βιβλιοκρισία: Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ,
Ήπειρωτικά μελετήματα. Ζητήματα από την
πνευματική ζωή στη Μεσαιωνική Ήπειρο, Ιωάννινα
2018.

Ζήσης ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.25665](https://doi.org/10.12681/byzsym.25665)

Copyright © 2020, Ζήσης ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ Ζ. (2020). Βιβλιοκρισία: Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ήπειρωτικά μελετήματα. Ζητήματα από την πνευματική ζωή στη Μεσαιωνική Ήπειρο, Ιωάννινα 2018. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 30, 475–481.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.25665>

Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ήπειρωτικά μελετήματα. Ζητήματα από την πνευματική ζωή στη Μεσαιωνική Ήπειρο*, Ιωάννινα 2018, σελ. xxii+256. ISBN 978-618-81023-6-1

Οι μελέτες που συγκεντρώνονται στον τόμο αυτό φανερώνουν τον όγκο και την υψηλή ποιότητα των εργασιών που αφιέρωσε στη Μεσαιωνική Ήπειρο ο καθηγητής Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, ο οποίος ωστόσο στην επιστημονική κοινότητα είναι γνωστός καταρχήν για την ενασχόλησή του με τη Βυζαντινή Κύπρο. Στη μελέτη της πρώτης προφανώς στράφηκε χάρη και στην πολυετή θητεία του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων¹, ενώ η δεύτερη τον «κέρδισε» και ως τόπος καταγωγής του. Όντως, από την εξέταση της εργογραφίας του συγγραφέα² καθίσταται φανερό ότι οι κυπριακού ενδιαφέροντος δημοσιεύσεις του αρχίζουν να εμφανίζονται νωρίτερα (το έτος 1980) και υπερτερούν αριθμητικά εκείνων του ηπειρωτικού, που χρονολογούνται από τις αρχές της δεκαετίας 1990 -ιδιαιτέρα όμως μετά το 2000-, ενώ βεβαίως πολλές είναι και εκείνες που είτε αναφέρονται σε άλλες περιοχές είτε δεν εστιάζουν σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο³. Επίσης στον κυρίως διπλό τοπικό προσανατολισμό των ενδιαφερόντων

---

1. Με την ευκαιρία της αφυηρετήσεώς του το πανεπιστήμιο οργάνωσε προς τιμήν του επιστημονικό συμπόσιο, του οποίου τα πρακτικά εκδόθηκαν προσφάτως. *Λόγιοι και λογιούνη στο Βυζάντιο. Επιστημονικό συμπόσιο προς τιμήν του Καθηγητή Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 26 Οκτωβρίου 2016*. Επιστημονική επιμέλεια Π. Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ - Η. Α. ΓΙΑΡΕΝΗΣ - Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Θεσσαλονίκη 2019.

2. Βλ. <http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/constantinides/constantinides_cv.pdf> (τελευταία επίσκεψη στις 23 Δεκεμβρίου 2020).

3. Από τα έργα του με θέμα την Κύπρο ξεχωρίζει ο μνημειώδης τόμος για τα χρονολογημένα χειρόγραφα κυπριακής προέλευσης που εξέδωσε με τον R. Browning. C. N. CONSTANTINIDES - R. BROWNING, *Dated greek manuscripts from Cyprus to the year 1570* [Dumbarton Oaks Studies 30, Texts and Studies of the History of Cyprus 18], Washington-

του θα προσθέσουμε και τον διπλό θεματικό, αφού αυτά στρέφονται τόσο προς την Ελληνική Παλαιογραφία όσο και προς την Ιστορία της εκπαίδευσης και του πνευματικού βίου γενικότερα, δύο ερευνητικά πεδία ασφαλώς αλληλένδετα, εκ των οποίων όμως το πρώτο περιέχει και ένα τεχνικό χαρακτήρα, ενώ το δεύτερο προσεγγίζει ιδιαίτερος τη Φιλολογία και την Ιστορία⁴.

Με βάση αυτή την απόπειρα χαρτογράφησης των ερευνών του συγγραφέα, θα λέγαμε ότι ο παρών τόμος επικεντρώνεται μεν αποκλειστικά στην Ήπειρο, αλλά χωρίς προσήλωση σε ένα μόνο από τους δύο παραπάνω θεματικούς χώρους, παρόλο που ο υπότιτλος του μιλά σαφώς για πνευματική ζωή. Τα επτά δημοσιεύματα –συν ένα ως επίμετρο– που επανεκδίδονται εδώ περιλαμβάνουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και παλαιογραφική ύλη, που κυμαίνεται από έρευνα γύρω από ηπειρωτικές βιβλιοθήκες ή τα ηπειρωτικά χειρόγραφα ως ιδιαίτερη κατηγορία έως αναλυτικές περιγραφές μεμονωμένων κωδίκων. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα δημοσιεύματα I (βλ. σελ. 20-26: τα ηπειρωτικά χειρόγραφα και οι βιβλιοθήκες της Μεσαιωνικής Ηπείρου), II (βλ. σελ. 54-55: αναφορά σε κώδικα του Μιχαήλ Φιλανθρωπηνού, τον οποίο αφιέρωσε στη μονή του), ολόκληρα τα IV (τα χειρόγραφα των ηπειρωτικών συλλογών) και VI (η συλλογή χειρογράφων της Μονής Βύλιζας), καθώς και το VIII (βλ. σελ. 222-223: αναφορά στην αντιγραφική δραστηριότητα στα βυζαντινά Ιωάννινα), ενώ ισχυρότερος είναι ο παλαιογραφικός χαρακτήρας των V και VII (εξαντλητική μελέτη κώδικα από τα Τζουμέρκα και τα Μετέωρα αντίστοιχα). Κατά συνέπεια η παρούσα συλλογή μελετών του συγγραφέα έχει αξία και καθαρώς παλαιογραφική, καθώς μάλιστα δύο από αυτές –οι VI και IV– έχουν συμπεριληφθεί στο πρόσφατο συμπλήρωμα του Répertoire του Jean Marie Olivier ως περιέχουσες πληροφορίες και περιγραφές για κώδικες των συλλογών της Μονής Βύλιζας και των Ιωαννίνων⁵.

Nicosia 1993. Από τις υπόλοιπες περιοχές, στις οποίες έχει στρέψει το ενδιαφέρον του, μνημονεύουμε το Άγιον Όρος και ειδικότερα τη Μονή Ιβήρων, κατάλογο των κωδίκων υπ' αριθμ. 101-200 της οποίας ετοιμάζει.

4. Πολύτιμη παραμένει πάντα η συμβολή του στην ιστορία της εκπαίδευσης με τη διδακτορική διατριβή του· C. N. CONSTANTINIDES, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca. 1310)*, [Texts and Studies of the History of Cyprus 11], Nicosia 1982.

5. J.-M. OLIVIER, *Supplément au répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* [Corpus Christianorum], Turnhout, Brepols 2018, αρ. 397c και 1208a αντίστοιχα. Πρόκειται για τα μόνα δημοσιεύματα περί Ηπείρου του συγγραφέα στο

Στόχος όμως των *Ηπειρωτικών μελετημάτων* είναι η μελέτη του μεσαιωνικού πνευματικού βίου της Ηπείρου, και η έρευνα των βιβλιοθηκών και των χειρογράφων αυτής δεν αποτελεί παρά ένα μέρος του. Πέρα από αυτό στα κείμενα του τόμου ξεετάζονται πρόσωπα που διαμόρφωσαν τον ηπειρωτικό πνευματικό βίο και τα έργα που συνέγραψαν. Αφήνοντας έξω τους αντιγραφείς χειρογράφων, που ανήκουν στο παλαιογραφικό μέρος των μελετών, τέτοια πρόσωπα συναντούμε στα κείμενα I (βλ. σελ. 7-19: γενικό πανόραμα των λογίων του κράτους της Ηπείρου και των έργων τους), II (βλ. σελ. 53-57: ο ιερέας Μιχαήλ Φιλανθρωπηνός, ανακαινιστής της Μονής Αγίου Νικολάου Φιλανθρωπηνών στη νήσο της λίμνης των Ιωαννίνων), III (ολόκληρο αφιερωμένο στον λόγιο επίσκοπο Κερκύρας Βασίλειο Πεδιαδίτη) και VIII (βλ. σελ. 213-214 και 224-226: λόγιοι και αρχιερείς των Ιωαννίνων και το Χρονικό των Ιωαννίνων). Σελίδες των μελετών (κυρίως σελ. 20-21, 86-90, 137-143) αφιερώνονται επίσης στους νεώτερους και σύγχρονους μας ερευνητές που ασχολήθηκαν με εκφάνσεις του βίου αυτού -ιδιαίτερα με εκείνη του κόσμου των ηπειρωτικών χειρογράφων-, αλλά και σε μία άλλη ομάδα, ανθρώπων και ιδρυμάτων, που απαρτίζουν όσοι συμμετείχαν στη διασπορά των καταλοίπων αυτού του βίου, ειδικότερα των χειρογράφων (βλ. σελ. 90-94, 116-117, 143-146, 172-182, 189). Πολύ μικρότερη έκταση των εργασιών αφιερώνεται σε επιγραφές και σφραγίδες (βλ. σελ. 26-28) και σε αρχιτεκτονικά μνημεία (βλ. σελ. 212-213) ως προϊόντα της ηπειρωτικής πνευματικής ζωής και πηγές γνώσης μας για αυτήν, ενώ αντιθέτως σε διάφορα σημεία (κυρίως σελ. 28-32, 210 κ. εξ.) αναλύεται η κρατική και εκκλησιαστική συνεισφορά στη διαμόρφωσή της. Καταλήγουμε, λοιπόν, σε μία πολύπλευρη ανάλυση του πνευματικού κόσμου της Ηπείρου από τον 13ο έως τον 15ο αι., όπου όμως δεσπόζουσα θέση κατέχουν οι χειρόγραφοι κώδικες, ως οι πλέον άμεσοι μάρτυρες αυτού και ως ένα από τα κύρια ενδιαφέροντα του συγγραφέα, ενώ απουσιάζουν, όπως είναι φυσικό, σε μεγάλο βαθμό τα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Έχοντας ξεετάσει την προσέγγιση του Κ. Ν. Κωνσταντινίδη στον πνευματικό βίο της Ηπείρου, όπως αποκαλύπτεται από τα κείμενα του τόμου, διαπιστώνουμε ότι η επιλογή τους είναι ασφαλώς εύστοχη. Αναπόφευκτα διερωτηθήκαμε αν είναι επίσης πλήρης, επιστρέψαμε στην εργογραφία του συγγραφέα και η απάντηση

Répertoire: όλα τα υπόλοιπα του ίδιου (αρ. 99, 100, 263, 1298, 1505, 1885, 1886, 155z και 1894b) αφορούν σε χειρόγραφα της Κύπρου, αν και πιστεύουμε ότι τα V και VII του τόμου μας θα έπρεπε να είχαν περιληφθεί επίσης.

είναι θετική⁶. Ωστόσο η μελέτη VII του τόμου ενδεχομένως θα δημιουργούσε προϋποθέσεις για διεύρυνση των ορίων του περιεχομένου του. Η μελέτη είναι αφιερωμένη σε κώδικα του πρώτου μισού του 16ου αι. από τα Μετέωρα που βρέθηκε στη συλλογή του άγγλου περιηγητή και συλλέκτη χειρογράφων του 19ου αι. Robert Curzon και πέρα από το γεγονός ότι το πρόσωπο αυτό έφθασε στα Μετέωρα και κατόπιν επέστρεψε στην Κέρκυρα μέσω Ηπείρου, δεν υπάρχει άλλη ορατή άμεση σύνδεση του θέματος με την περιοχή αυτή. Ο ίδιος ο συγγραφέας στην εισαγωγή του τόμου (σελ. xv) αιτιολογεί την επιλογή του συγκεκριμένου άρθρου με το ορθό σκεπτικό ότι τα Μετέωρα απετέλεσαν μοναστικό κέντρο που σχετίστηκε με την Ήπειρο⁷. Με παρόμοιο σκεπτικό θα μπορούσαν ενδεχομένως να είχαν συμπεριληφθεί στην ύλη των επανεκδόσεων και δύο ακόμη άρθρα του με θέμα τον Τυρναβίτη λόγιο του 17ου-18ου αι. Νεόφυτο Χριστόπουλο⁸. Αυτός, αν και ανήκει στον αθωνικό κύκλο ερευνητών του συγγραφέα, συνδέεται στενά τόσο με τα Μετέωρα (παρέφρασε σε δημόδη γλώσσα τον Βίο του Αθανασίου του Μετεωρίτου με αίτημα του μετεωρίτη ιερομονάχου Χατζηκαλλίστου) όσο και με τα Ιωάννινα, μέσω του διδασκάλου του στη Σχολή του Τυρνάβου Αναστασίου Παπαβασιλόπουλου που καταγόταν από εκεί, αλλά και χάρη στα ταξίδιά του.

6. Το άρθρο Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ο άγιος Νικόλαος ο στρατιώτης, *Δωδώνη* 22/1 (1993), 35-54 θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ότι έχει σχέση με την Ήπειρο, αφού, όπως σημειώνει σε αυτό ο συγγραφέας (σελ. 36), στην περιοχή αυτή έχουμε συχνή απεικόνιση του εν λόγω αγίου σε ναούς και μονές. Ωστόσο η πληροφορία αυτή από μόνη της, χωρίς να αναπτύσσεται περαιτέρω μέσα στο άρθρο, δεν αρκεί για να το καταστήσει ηπειρωτικού ενδιαφέροντος, ενώ φαίνεται ότι οι απεικονίσεις αυτές χρονολογούνται μετά τον 15ο αι. Άλλωστε το χειρόγραφο, από το οποίο ο συγγραφέας εκδίδει παραλλαγή του βίου του αγίου, πρέπει να έχει γραφεί στην Παλαιστίνη ή στην Κύπρο, σύμφωνα με τον ίδιο (σελ. 41).

7. Επ' αυτού βλ. και Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Οι μονές των Μετεώρων και η Μεσαιωνική Ήπειρος, *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου (Ιωάννινα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*. Εκδοτική επιμέλεια Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών, Σειρά Συμποσίων 1], Ιωάννινα 2001, 257-275.

8. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ – Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Η δημόδης παράφραση του Βίου του Αθανασίου Μετεωρίτου από τον Νεόφυτο Χριστόπουλο Ιβηρίτη (BHG 195), *Πρακτικά Η' Συνεδρίου Τρικαλινών Σπουδών. Τρικαλινά* 33 (2013), 7-30. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ο λόγιος Ιβηρίτης μοναχός Νεόφυτος Χριστόπουλος και το έργο του, *Αγιορειτική Εστία. Η' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Άγιον Όρος και Λογιοσύνη», Θεσσαλονίκη, 22-24 Νοεμβρίου 2013. Πρακτικά Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2014, 151-167.

Ωστόσο ο λόγιος αυτός ανήκει σε ύστερη εποχή που ξεφεύγει ακόμη περισσότερο από τα χρονικά όρια της Μεσαιωνικής Ηπείρου.

Η «αρχιτεκτονική» των *Ηπειρωτικών μελετημάτων* έχει σχεδιασθεί προσεκτικά και εν μέρει αποκαλύπτεται από τον ίδιο τον συγγραφέα στην εισαγωγή του (σελ. xiii-xvii), στην οποία αφιερώνει μία παράγραφο για κάθε κείμενο του τόμου. Το πρώτο από αυτά όντως λειτουργεί ως εισαγωγικό, αφού πρόκειται για γενική επισκόπηση όλων των βασικών πτυχών του θέματος. Τα επόμενα δύο πραγματεύονται επιμέρους θέματα πρωταγωνιστών της πνευματικής ζωής της Ηπείρου, ενώ τα IV-VI εστιάζουν έντονα, όπως είδαμε, σε θέματα ηπειρωτικών χειρογράφων. Το έβδομο επίσης ασχολείται με ένα κώδικα, αλλά μας οδηγεί στα χρονικά και γεωγραφικά όρια της Μεσαιωνικής Ηπείρου, ενώ το όγδοο τοποθετήθηκε ως επίμετρο προερχόμενο από αυτοτελώς δημοσιευμένη ομιλία του συγγραφέα -σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που είχαν δημοσιευθεί σε πρακτικά συνεδρίων, συλλογικούς τόμους κ.λπ.- που αφορά στη μεσαιωνική περίοδο της ιστορίας των Ιωαννίνων.

Έως εδώ εξετάσθηκε η σημασία των ίδιων των μελετών που αναδημοσιεύονται στο βιβλίο. Δεδομένου ότι πρόκειται για κείμενα των τελευταίων δεκαετιών που εντοπίζονται αρκετά εύκολα σε βιβλιοθήκες, η χρησιμότητα της αναδημοσίευσής τους θα ήταν περιορισμένη, αν δεν συνοδευόταν από κάποια νέα εργασία ενημέρωσης και οργάνωσής τους. Τέτοια εργασία έχει γίνει από τον συγγραφέα σε μεγάλη έκταση και προσδίδει στον τόμο σημαντική πρόσθετη αξία. Καταρχήν πρόκειται για επανέκδοση των κειμένων και όχι για απλή ανατύπωσή τους, αφού έχουν δεχθεί βελτιώσεις, προσθήκες και κυρίως πολύτιμη βιβλιογραφική ενημέρωση στις υποσημειώσεις (στο κείμενο του επίμετρου οι υποσημειώσεις προστέθηκαν εκ του μηδενός), ενώ στο τέλος καθενός παρατίθεται βιβλιογραφία σχετική με το θέμα του⁹. Συγκρίναμε ενδεικτικά το πρώτο κείμενο με την αντίστοιχη αρχική του δημοσίευση και διαπιστώσαμε ότι οι βιβλιογραφικές προσθήκες στις υποσημειώσεις είναι τόσες που πλέον η νέα έκδοση αντικαθιστά την παλαιά. Επίσης για τη χρηστική ενοποίηση του περιεχομένου του τόμου συντάχθηκε συνολικός κατάλογος εικόνων (σελ. xix-xx) και βραχυγραφιών (σελ. xxi-xxii),

---

9. Στη σύντομη παρουσίαση κάθε δημοσιεύματος από τον συγγραφέα, στην εισαγωγή του βιβλίου, αναφέρονται οι πρόσθετες εργασίες που έχουν γίνει σε αυτό. Όπως ήταν αναμενόμενο, η σελιδοποίηση όλων των κειμένων είναι απολύτως νέα και η σελιδαρίθμισή τους ενιαία, χωρίς να σημαίνεται με κάποιο τρόπο η αρχική.

ο οποίος προφανώς προϋποθέτει ενοποίηση του σχετικού συστήματος στα διαφορετικές εκδοτικής προέλευσης κείμενα.

Ωστόσο την πλέον σημαντική βοήθεια στον χρήστη προσφέρουν τα δύο ευρετήρια, ονομάτων-όρων και ονομάτων βιβλιογραφίας που συντάχθηκαν προσεκτικά στο τέλος του τόμου από τον παλαιό μαθητή του συγγραφέα Δημήτριο Αγορίτσα και αξίζει να παρουσιάσουμε. Στο πρώτο έχουν περιληφθεί: α) κύρια ονόματα, β) πλήθος καθιερωμένων όρων, ενίοτε όχι μονολεκτικών (λ.χ. από *κτίσεως κόσμου*, στο γράμμα Α), που δηλώνονται με πλάγιους χαρακτήρες, γ) ευρύτερες ομάδες λημμάτων που δηλώνονται με πεζοκεφαλαίους χαρακτήρες, όπως ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ, ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΕΙΣ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΟΝΟΜΑΤΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ, ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ, επίσης συχνά όχι μονολεκτικές: στο εσωτερικό των ομάδων αυτών κατατάσσονται πάντα περισσότερα του ενός λήμματα, κύρια ονόματα και καθιερωμένοι όροι. Εξάλλου και εντός πολλών απλών λημμάτων, ανεξαρτήτως τύπου, έχουν υποταχθεί άλλα σχετικά λήμματα (λ.χ. στο λήμμα «Οικουμενικό Πατριαρχείο» βρίσκουμε το «εκκλησιαστική διαμάχη με το κράτος της Ηπείρου» και το «ενδημούσα Σύνοδος»), γεγονός που φανερώνει μία μεγάλη προσπάθεια να περιληφθούν στο ευρετήριο όσο το δυνατόν περισσότερα θέματα και να τοποθετηθούν στην κατάλληλη θέση με βάση μία λογική σχέση τους με ευρύτερα λήμματα. Ωστόσο ο τρόπος αυτός κατάταξης, αν και προϋποθέτει κοπιώδη ταξινόμηση του υλικού από τον συντάκτη του ευρετηρίου, δεν αποβαίνει πάντα πρακτικός στην αναζήτηση του αναγνώστη. Για παράδειγμα περιλαμβάνεται μεν στο ευρετήριο λήμμα *ενδημούσα Σύνοδος*, εντός του λήμματος «Οικουμενικό Πατριαρχείο», αφού σε αυτό ανήκει, αλλά θα ήταν προτιμότερο να υπήρχε ως αυτόνομο, καθώς μάλλον με το δικό της όνομα θα την αναζητούσε ο αναγνώστης, και εντός του ευρύτερου λήμματος, να ετίθετο παραπομπή (βλ. και) σε εκείνο. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώσαμε ότι ορθώς λήμματα υπάρχουν τόσο αυτόνομα, όσο και εντός άλλων, λόγω σχέσης τους με εκείνα, όπως π.χ. το λήμμα *στιχηράριον* που υπάρχει και αυτοτελώς, αλλά και στο εσωτερικό του λήμματος «Νικόλαος, *δομέστικος και νομικός* επισκοπής Ιωαννίνων» ως «μουσικό χειρόγραφο (*στιχηράριον*)»· δεν συμβαίνει όμως πάντα αυτό. Τέλος ιδιαίτερη αξία έχει το ευρετήριο αυτό για τους ασχολούμενους με την Παλαιογραφία, καθώς περιλαμβάνει πολλούς όρους της (λ.χ. *ακέφαλος κώδιξ*, *βομβύκινος κώδιξ*, ΓΡΑΦΗ > *δεξιοκλινής, συμπλέγματα γραμμάτων, συντηρητική κ.λπ., περγαμινή*), αν και κάποιες μικρές ελλείψεις (λ.χ. λήμμα με τον όρο *χαρτί*) θα μπορούσαν να έχουν αποφευχθεί. Το δεύτερο ευρετήριο περιλαμβάνει όλα τα ονόματα των ερευνητών που μνημονεύονται στις μελέτες του τόμου,

είτε εντός του κυρίως κειμένου τους είτε σε βιβλιογραφικές παραπομπές, και ασφαλώς αποδεικνύεται εξαιρετικά χρήσιμο. Η μόνη μας παρατήρηση εδώ αφορά στα ονόματα των ελλήνων ερευνητών, τα οποία αποδίδονται μόνο με τη λατινική τους γραφή (λ.χ. Chrysos E.) και με την ελληνική σε παρένθεση, εφόσον μνημονεύονται ως συγγραφείς και ξενόγλωσσων δημοσιευμάτων, ενώ θα ήταν χρήσιμο να υπήρχε δεύτερο λήμμα, με την ελληνική τους γραφή, ως απλή παραπομπή προς εκείνο με τη λατινική, ή το αντίθετο.

Καταλήγοντας διαπιστώνουμε ότι η επανέκδοση των οκτώ μελετημάτων του Κ. Ν. Κωνσταντινίδη μόνο ως επιτυχής μπορεί να χαρακτηριστεί, αφού με την ενημέρωση της βιβλιογραφίας τους και τη συνολική επιμελημένη οργάνωσή τους τα σημαντικά αυτά κείμενα για τον πολιτισμό της Μεσαιωνικής Ηπείρου απέκτησαν νέα αξία για την έρευνα.

ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ
ΙΙΕ/ΕΙΕ

